

Л. А. МОСКАЛЕНКО
БОТАНІЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Земляна трава і сердечник, золототисячник і красноцвітник, світильник і світлик, тисячник і цвінтарка... — ці народні назви *золототисячника звичайного*, очевидно, ніколи не стануть замкненим рядом, як ніколи не скінчиться процес пізнання людиною навколишнього світу і ніколи не зміліє джерело народної словотворчості.

Використовуючи мову як засіб пізнання, людина творить цілу систему понять і слів, якими вони позначаються. Так і народні ботанічні назви, що формувалися задовго до виникнення ботаніки з її науковою номенклатурою, характеризуються великою кількістю синонімів, багатозначністю, неоднорідністю структури. Наприклад, в українських степових говірках Миколаївської області відзначено безліч паралельних назв рослин, численні синонімічні ряди. Чому ж виникає та існує така строкатість при називанні тієї самої рослини?

Наявність паралельних назв — це закономірний результат тих різнодіалектних та різномовних контактів, які активно відбуваються протягом усього періоду існування новожитніх говірок Миколаївщини. Тут взаємодіють говірки української мови з російськими, білоруськими, польськими, сербськими, болгарськими і молдавськими. Українське населення, переселяючись на нові землі з Середньої Наддніпряниці, Поділля, Волині, Полісся та Слобожанщини, та представники інших народностей несли з собою і свої назви рослин. На новожитніх землях вони функціонували у тісній взаємодії з іншими — так само принесеними або вже існуючими. З'явилася велика кількість паралельних назв на позначення окремих рослин, які, ймовірно, функціонували певний час як рівноправні. З часом деякі з них (незвичні фонетично, незрозумілі багатьом мовцям, немотивовані) усувалися з активного вжитку, занепадали. Ці процеси тривають і сьогодні, про що свідчать паралельні назви для розповсюджених і відомих здавна в народі рослин. Особливо розвинена синонімія серед назв лікарських рослин, що пояснюється, з одного боку, активною взаємодією говірок різного походження, а з другого, — їх популярністю.

Як результат такої взаємодії зустрічаємо велику кількість паралельних назв. Напр.: «блекота чорна» — *блекота і беліна*; «брусниця» — *брусниця, борівка, кам'янка і брусніка*; «вовчі ягоди» — *вовче дерево, собачі ягоди і телестун*; «глід колючий» — *глід (глед, гльод), глудина, глід-колюх, боярка*; «горицвіт весняний» — *горицвіт, стародубка, адоніс*; «горобина звичайна» — *горобина, горобина, рябіна, ордина*; «деревій звичайний» — *біла кашка, тисячолістник, експіноза*; «жостір» — *вовчина, чорноягідник, жерст*; «ірис болотяний» — *косиця(і), півники, пітушки, ірис*; «конвалія травнева» — *звоночки, колокольчики, ландиші, конвалія*; «кропива дводомна» — *бджолиця, гуштул, жалива* та багато ін. Першопричиною їх виникнення є відмінні шляхи пізнання мовцями властивостей самих рослин. Напр.: «кульбаба звичайна» має такі назви: *бабакуль, бабка, діди, жовте молочко, кульбаба, летючки, молочій, москалі (москалики), одуванчи(і)ки, пустодуй, пухлянки, пуховник, пушок, фонарики*. Кожна з цих назв семантично прозора і зрозуміла для носіїв тієї чи іншої говірки. Деякі з них функціонують паралельно без будь-якої семантико-стилістичної диференціації.

Можливість оцінки тієї самої рослини з різних боків є об'єктивною основою виникнення паралельних назв. Так, рослина «деревій звичайний», зважаючи на її практичне застосування — для лікування ран, зупинення кровотеч, — серед інших має назви, в основу яких покладено саме цю її особливість: *серпоріз, порізник, маточник, кровопуски, жіночий деревій*. Ці ж властивості лежать в основі народних назв багатьох інших лікарських рослин: «мати-й-мачуха» — *ранник*; «мильнянка лікарська» — *сороканедужник*; «алое деревовидне» — *дерево життя, ранник, лічбник*; «остудник голий» — *грижниця*.

Особливості зовнішнього вигляду послужили основою для виникнення назв «льонянки звичайної» — *буслики, гавчики, жабки, жабрій, жовторотики, львіний зів (зьов), львіний зьов дикий, львіні пуски (мордочки), львовики, ротіки, собачки*; «бузини трав'янистої» —

дудка, дудочник; «грициків звичайних» — калитка, кулачки, пастуша сумка, сумочник, турбохват, торбочки, торбочник, табачок.

Часто причиною номінації стає асоціативна подібність рослини з іншими рослинами чи предметами живої і неживої природи, напр.: «переступень білий» — *дикий виноград, собачі горіхи; «наперстянка пурпурова» — дзвіночки, звоника, наперстки, наперсткова трава, наперстянка; «первоцвіт весняний» — баранці, барашки, бураки, заячі бураки, золоті ключики, ключики, пітушки; «копитняк європейський» — копитень, копитник, копитняк, копито, копиток, кінське копито.* Як правило, такі назви двослівні і містять при собі означення з основою на позначення різних тварин. Найчастіше воно розкриває деякі функціональні властивості рослин (непридатність до використання, шкідливість, отруйність, несправжність), а не реальний зв'язок з якоюсь певною твариною: «молочай» — *вовче молоко; «вовчі ягоди» — вовче дерево, вовчі вишні (плоди, ягоди, ягодки), собачі ягоди; «грицики звичайні» — куряча гречка; «жостір» — вовча ягода; «лох узьколистий» — зозулин льон.* Але інколи в основі лежить помічений зв'язок між ними: «малина» — *ведмежа ягода; «валеріана лікарська» — котяча трава, кошача трава, сказ котячий, котячі сладості.*

Місце, де найчастіше росте та чи інша рослина, теж нерідко стає мотивом номінації, напр.: «золототисячник звичайний» — *цвінтарка; «собача кропива звичайна» — пустирник; «спориш звичайний» — подорожник; «суниці лісові» — зімляніка, позьомка; «копитняк європейський» — підгорішник.* Назви рослин можуть мотивуватися також часом їх проростання чи цвітіння, напр.: «первоцвіт весняний» — *первенець, первоцвіт; «пізньоцвіт осінній» — зима, мороз, рождественник, січнябрин.* У назвах рослин відбиваються й такі їх властивості, як здатність бути продуктом споживання для людей чи тварин, напр.: «спориш звичайний» — *гусяча трава, гусятник; «первоцвіт весняний» — медяник.*

Інколи мотивом називання виступають різні фізичні властивості рослин — твердість, м'якість, колір, запах, звучання, смак, напр.: смакові якості послужили основою для виникнення назв «астрагалу шерстистоквіткового» — *смоктунці, солодка трава; «барбарису звичайного» — кислі ягоди, кислянка; «медунки лікарської» — медуниця, медунка, медяники, смоктунчики.* Запах лежить в основі окремих назв «валеріани лікарської» — *ароматник; «бузини трав'янистої» — вонючка.* Кольорова ознака стала поштовхом до творення народних назв «в'язелю барвистого» — *цвітний горошок; «горцивіту весняного» — жовтоцвіт, жовтяки; «деревію звичайного» — біла кашка, біло-головник; «жовтушника лакфіолевидного» — жовтняк, жовтоцвіт, жовтушник.* Спосіб існування та розмноження рослин відбивають назви «маку-самосійки» — *мак-самосійка, мак-самосій, мак-стрибун, самосад, самосій, скакун, стрибун, стрибунець, тріскун.* Окремі назви мотивуються міфічними властивостями, якими ніби володіють рослини, напр.: «пижмо звичайне» — *приворот; «омела біла» — баб'ячий прокльон; «очиток їдкий» — молодильник, молодило, рум'янило; «білозір болотяний» — гадай-зілля, приворот; «мильнянка лікарська» — розрив-трава.*

Однак найчастіше синонімічний ряд утворюється шляхом взаємодії перелічених мотивів, наприклад, назви «подорожника великого» виявляють і особливості зовнішнього вигляду, і місце поширення, і лікарські властивості — *бабка, баранці, семижильник, подорожник, порізняк, ранник.* Домінантою у ряду паралельних назв рослин, що використовуються у тій чи іншій говірці, як правило, стає назва, яка передає найважливішу ознаку, що усвідомлена всіма носіями мови і покликана виконувати певну функцію — сигналу, попередження, поради. Наприклад, назви отруйних рослин найчастіше мають попереджувальну семантику — «дурман колючий» — це *бісина, бликота, болиголов, головолом, дур-зілля, дуриголова, дуриця, дурман, німиця, отрава, скаженина, яд, ядуха,* — і тільки незначна частина з них семантично нейтральна і мотивується іншими властивостями рослини: *білун, бодяк, їжаки, коров'як, свинки, свинячі горішки.*

Новожитні говірки Миколаївщини на сучасному етапі — це своєрідна, відкрита для спостережень лабораторія, в якій проходить процес усталення одних і виникнення чи занепад інших назв. Ядро сучасної народної ботанічної номенклатури, що функціонує у

даній місцевості, становлять літературно-нормативні назви. Іншомовні запозичення, вузькодіалектні слова з різних причин занепадають і виходять з активного вжитку.

На використання того чи іншого терміна з ряду паралельних впливають, очевидно, однаковою мірою і мета використання, і соціальний підхід споживача. Інакше кажучи, вибір залежить від екстралінгвістичних зв'язків понять, які цими назвами позначаються, національних, та історичних традицій їх позначення, сфери конкретного вживання.